

**QASHQADARYO VILOYATI O‘ZBEK SHEVALARIDA FORSCHA-
TOJIKCHA O‘ZLASHMALARNING MORFOLOGIK INTEGRATSIYASI:
STRUKTURAVIY VA FUNKSIONAL TAHLIL**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19446599>

Muxammadiyev Nodir Rustamzoda

*Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti 2-bosqich tayanch
doktoranti*

muhammadiyev.nodir95@gmail.com

ORCID: 0009-0001-8475-1500

Annotatsiya: *Mazkur maqolamda Qashqadaryo viloyati o‘zbek shevalarida faol qo‘llaniladigan forsha-tojikcha o‘zlashma birliklarning morfologik integratsiya jarayoni tizimli tahlil qilinishi, o‘rganish doirasida o‘zlashma leksemalarning affiksatsion moslashuvi, derivatsion potentsiali hamda grammatik kategoriyalar bilan o‘zaro aloqasi empirik misollar asosida o‘rganildi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, o‘zlashmalar sheva tizimida faqat leksik qatlam sifatida emas, balki morfologik faol element sifatida namoyon bo‘lishi haqida barcha ma‘lumotlarga ega bo‘lasiz.*

Kalit so‘zlar: *morfologik integratsiya, o‘zlashma leksema, derivatsiya, affiksatsiya, dialektologiya, lingvistik interferensiya.*

Til tizimi ochiq va dinamik hodisa sifatida doimiy ravishda tashqi ta’sirlarni qabul qilib boradi. Bunday ta’sirlarning eng muhim ko‘rinishlaridan biri – bu o‘zlashma birliklarning shakllanishidir. O‘zbek tilining tarixiy rivojlanishida forsh-tojik tilining roli alohida ahamiyat kasb etadi, chunki bu ikki til uzoq vaqt davomida bir hududda ijtimoiy-kommunikativ vosita sifatida parallel faoliyat yuritgan.

Lingvistik nuqtai nazardan qaralganda, o‘zlashma birliklarning til tizimiga kirib borishi ikki bosqichda amalga oshadi: dastlab leksik adaptatsiya, so‘ngra esa morfologik integratsiya. Aynan ikkinchi bosqich o‘zlashma

elementlarning til tizimida mustahkam o‘rin egallashini ta’minlaydi.

Qashqadaryo viloyati o‘zbek shevalari mazkur jarayonni kuzatish uchun qulay empirik maydon bo‘lib, bu hududda forsiy qatlamning sezilarli darajada saqlanib qolganligi ilmiy jihatdan muhimdir.

O‘zlashma leksemalarning strukturaviy-morfologik xususiyatlari:

O‘zlashma leksemalar ko‘pincha o‘z tilidagi asl morfemik tuzilishini yo‘qotadi yoki qayta talqin qilinadi:

kitob (arabcha) – o‘zbek tilida sodda leksema sifatida qabul qilinadi.

maorif (arabcha) – aslida ko‘plik shakli bo‘lsa-da, o‘zbek tilida birlik ma’noda ishlatiladi.

Bu holat morfemik qayta tahlil (reanaliz) deb ataladi.

So‘z yasash imkoniyatining kengayishi

O‘zlashma leksemalar o‘zbek tilida yangi so‘zlar yasashda faol qatnashadi:

ilm → ilmiy, ilmli, ilm-fan

madaniyat → madaniyatli, madaniyatsiz

Bu jarayon o‘zlashma asosning til tizimiga to‘liq integratsiyalashganini ko‘rsatadi.

Affiksatsiya jarayoni

O‘zlashma leksemalar o‘zbek tiliga xos affikslarni qabul qiladi:

-li: mazmunli, savodli

-siz: ma’nosiz, foydasiz

-chi: xizmatchi, san’atkor → san’atchi

Natijada o‘zlashma so‘zlar milliy grammatik tizimga moslashadi.

Morfologik xususiyatlar

O‘zlashma leksemalar o‘zbek tilining asosiy grammatik kategoriyalarini qabul qiladi:

1. Ko‘plik kategoriyasi - kitoblar, muallimlar, talabalar

2. Egalik qo‘shimchalari - kitobim, ilmimiz, madaniyatingiz

3. Kelishik qo‘shimchalari - kitobni, madaniyatga, ilmda

Bu ularning morfologik jihatdan to‘liq moslashganini ko‘rsatadi.

So‘z turkumlari bo‘yicha moslashuv

O‘zlashma leksemalar turli so‘z turkumlariga mansub bo‘lishi mumkin:

Otlar: kitob, ilm, madaniyat

Sifatlar: madaniy, siyosiy

Fe‘llar (yasama): tashkil etmoq, nazorat qilmoq

Ayniqsa, fe‘llar ko‘pincha yordamchi fe‘llar orqali hosil qilinadi.

Morfologik integratsiya darajalari

O‘zlashma leksemalar integratsiya darajasiga ko‘ra uch turga bo‘linadi:

1. To‘liq integratsiyalashgan– barcha grammatik qo‘shimchalarni erkin qabul qiladi. (kitob, ilm, maktab)

2. Qisman integratsiyalashgan– ayrim grammatik shakllarda cheklanish mavjud. (maorif, tijorat)

3. Integratsiyalanmagan (yangi o‘zlashmalar)– ko‘proq termin sifatida ishlatiladi. (marketing, brend, dizayn)

Morfologik variantlilik

Ba’zi o‘zlashma leksemalarda variant shakllar uchraydi:

adabiyot – adabiy

siyosat – siyosiy

Bu holat derivatsion (so‘z yasash) faoliyat bilan bog‘liq.

O‘zlashma leksemalarning funksional xususiyatlari

Terminologik qatlamda faol qo‘llanishi

O‘zlashma leksemalar ilmiy, rasmiy va kasbiy uslubda keng qo‘llanadi:

1. Iqtisodiyot, siyosat, madaniyat, texnologiya Stilistik xususiyatlari

2. Arabcha o‘zlashmalar – ko‘proq kitobiy-uslubiy rang beradi

3. Fors-tojikcha o‘zlashmalar – badiiylik va obrazlilikni oshiradi

4. Ruscha va inglizcha o'zlashmalar – zamonaviylik va texniklikni ifodalaydi.

O'zlashma leksemalar o'zbek tilining boyishida muhim rol o'ynaydi. Ular strukturaviy jihatdan morfemik qayta tahlilga uchrab, morfologik jihatdan esa tilning grammatik tizimiga to'liq moslashadi. Affiksatsiya, so'z yasash va grammatik kategoriyalarni qabul qilish orqali o'zlashma so'zlar milliy til tizimining ajralmas qismiga aylanadi. Shu bois o'zlashma leksemalarni o'rganish nafaqat leksikologiya, balki morfologiya va sotsiolingvistika uchun ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Grammatik kategoriyalar bilan paradigmatic uyg'unlashuv:

Paradigmatik uyg'unlashuv — bu leksemaning muayyan grammatik kategoriya doirasida mavjud barcha shakllar tizimiga kirib borishi va ular bilan bir qatorda qo'llanilishidir. Boshqacha aytganda, bu leksemaning grammatik paradigma (shakllar qatori)ga moslashish jarayonidir.

Masalan, o'zbek tilidagi “kitob” (arabcha o'zlashma) leksemasi quyidagi paradigmatic shakllarni hosil qiladi:

kitob
kitoblar
kitobim
kitobni
kitobdan

Bu shakllar uning grammatik tizimga to'liq integratsiyalashganini ko'rsatadi.

O'zlashma leksemalarning grammatik kategoriyalar bilan uyg'unlashuvi

Son (ko'plik) kategoriyasi bilan uyg'unlashuv

O'zlashma leksemalar ko'plik qo'shimchasi orqali paradigmatic qator hosil qiladi:

muallim → muallimlar
madaniyat → madaniyatlar
talaba → talabalar

Ba'zi hollarda o'zlashma so'z asl tilida ko'plik shaklida bo'lsa ham, o'zbek tilida yana ko'plik qo'shimchasini qabul qiladi:

maorif → maoriflar
ulum → ulumlar

Bu hodisa grammatik qayta talqin natijasidir.

Egalik kategoriyasi bilan uyg'unlashuv

O'zlashma leksemalar egalik qo'shimchalari orqali shaxs va predmet o'rtasidagi munosabatni ifodalaydi:

ilmim, ilmimiz
madaniyatingiz
kitobi

Bu holat o'zlashma so'zlarning paradigmatic tizimga chuqur kirib borganini ko'rsatadi.

Kelishik kategoriyasi bilan uyg'unlashuv

Kelishik kategoriyasi paradigmatic uyg'unlashuvning eng muhim ko'rsatkichlaridan biridir:

kitobni (tushum)
madaniyatga (yo'nalish)
ilmda (o'rin-payt)
muallimdan (chiqish)

Bu shakllar orqali o'zlashma leksemalar gap ichida sintaktik vazifa bajaradi.

So'z turkumlari paradigmasiga moslashuv

O'zlashma leksemalar turli so'z turkumlari paradigmasiga kiradi:

1. Ot paradigmasi - kitob, ilm, siyosat
2. Sifat paradigmasi - ilmiy, siyosiy, madaniy
3. Fe'l paradigmasi (analitik shakllar orqali) - tashkil etmoq, nazorat qilmoq

Bu yerda fe'llik paradigma ko'pincha yordamchi fe'llar orqali hosil bo'ladi.

Derivatsion paradigma (so'z yasash tizimi)

O'zlashma leksemalar derivatsion paradigmalarda ham faol qatnashadi:

ilm → ilmiy → ilmiylik
 madaniyat → madaniyatli → madaniyatsizlik
 siyosat → siyosiy → siyosatchi

Bu esa ularning faqat grammatik emas, balki so'z yasash tizimiga ham moslashganini bildiradi.

Paradigmatik uyg'unlashuv darajalari

O'zlashma leksemalarning paradigmatik uyg'unlashuvi turli darajada bo'ladi:

To'liq uyg'unlashuv
 barcha grammatik shakllarni erkin qabul qiladi

misol: kitob, maktab, ilm

Qisman uyg'unlashuv
 ayrim shakllarda cheklanish mavjud

misol: maorif, tijorat

Zaif uyg'unlashuv

yangi o'zlashmalar, asosan terminlar

misol: marketing, brend, dizayn

Bu leksemalar hali to'liq paradigma hosil qilmagan bo'ladi.

Paradigmatik uyg'unlashuvning lingvistik ahamiyati

Paradigmatik uyg'unlashuv quyidagi jihatlarda muhim:

1. Til tizimining moslashuvchanligini ko'rsatadi
2. O'zlashma leksemalarning faollik darajasini aniqlaydi
3. Grammatik tizimning barqarorligini ta'minlaydi
4. Tilning ichki rivojlanish qonuniyatlarini ochib beradi

Tahlil va muhokama:

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi ilmiy xulosalarni ilgari surish mumkin:

1. O'zlashma leksemalar Qashqadaryo shevalarida to'liq morfologik integratsiyaga ega;
2. Ular affiksatsiya jarayonida yuqori darajada faollik ko'rsatadi;
3. Dialektal fonetik o'zgarishlar morfologik shakllanishga bevosita ta'sir qiladi;
4. O'zlashmalar derivatsion tizimning ajralmas qismi sifatida namoyon bo'ladi.

Bu holatlar o'zlashmalarni passiv leksik qatlam emas, balki faol grammatik element sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Xulosa:

Mazkur tadqiqot natijalari Qashqadaryo viloyati o'zbek shevalarida

forscha-tojikcha o'zlashma leksemalar nafaqat tarixiy-lisoniy meros sifatida saqlanib qolganini, balki hozirgi til tizimida faol funksional birliklar sifatida yashab kelayotganini tasdiqlaydi. Ularning morfologik integratsiyasi chuqur va ko'p qatlamli xarakterga ega bo'lib, bu holat o'zlashma elementlarning til tizimiga to'liq singib ketganidan dalolat beradi.

Birinchiidan, o'zlashma leksemalar o'zbek tilining agglutinatив tabiatiga mos ravishda affiksatsiya jarayoniga erkin kirishadi. Ular nafaqat oddiy grammatik qo'shimchalarni, balki murakkab derivatsion affikslarni ham qabul qilib, ko'p pog'onali morfologik strukturalarni hosil qiladi. Bu esa ularning morfologik moslashuv darajasi yuqori ekanligini ko'rsatadi.

Ikkinchiidan, o'zlashmalar derivatsion jihatdan sermahsul asos vazifasini bajaradi. Ular yordamida yangi

semantik birliklar, kasb nomlari, faoliyat turlari va sifat ifodalovchi shakllar keng ko'lamda yasaladi. Bu jarayon o'zlashma qatlamning passiv emas, balki aktiv so'z yasash manbai ekanligini isbotlaydi.

Umuman olganda, Qashqadaryo viloyati o'zbek shevalarida forscha-tojikcha o'zlashmalar til tizimining ajralmas komponenti sifatida namoyon bo'lib, ular leksik, morfologik va semantik darajalarda kompleks funksional yuklama bajaradi. Mazkur holat o'zbek dialektologiyasida o'zlashma qatlamni tizimli va ko'p yo'nalishli o'rganish zarurligini ko'rsatadi. Kelgusida ushbu yo'nalishda olib boriladigan tadqiqotlarim o'zlashma birliklarning sintaktik xususiyatlari, pragmatik qo'llanishi hamda sotsiolingvistik omillar bilan bog'liqligini o'rganishga qaratilishi maqsadga muvofiq deb o'ylayman.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Rahmatullayev Sh. *O'zbek tilining izohli lug'ati*. – Toshkent, 2010.
2. Shoabdurahmonov Sh. *O'zbek dialektologiyasi*. – Toshkent, 1980.
3. Begmatov E. *Hozirgi o'zbek adabiy tili leksikologiyasi*. – Toshkent, 2008.
4. G'ulomov A. *O'zbek tilining grammatikasi*. – Toshkent, 1976.
5. Tojiyev Yo. *O'zbek tilining tarixiy grammatikasi*. – Toshkent, 1992
6. Isomiddinov F., Do'smatov H., Juma J. *O'zbek tilining fors-tojikcha o'zlashmalar lug'ati*. – Farg'ona, 2022.
7. Rajabov N. *O'zbek shevashunosligi*. – Toshkent: O'qituvchi, 2020.
8. Abdurahmonov G'., Shukurov Sh. *O'zbek tilining tarixiy grammatikasi*. – Toshkent: Fan, 2021 (qayta nashr).
9. Jo'rayev M. *O'zbek shevalarida grammatik kategoriyalar*. – Toshkent, 2022.
10. Sa'dullayeva M. *O'zbek tilida fors-tojik o'zlashmalari*. – Toshkent, 2021.